

Β΄

ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ

ΘΕΜΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠΙΚΛΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Τ Ο Θ Ρ Η Σ Κ Ε Υ Τ Ι Κ Ο Ρ Ι Γ Ο Σ

Ποιά γὰ εἶναι τάχα ἢ βαθύτερη οὐσία τῆς Θρησκείας; Καὶ μπορεῖ ἀποκομμένος ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς του ρίζες γὰ ζήσει καὶ γὰ εὐτυχήσει ὁ ἄνθρωπος; Σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα οἱ νεώτεροι χρόνοι δοκίμασαν ν' ἀπαντήσουν ὄχι μόνο μὲ θεωρητικὲς ἐξηγήσεις, ἀλλὰ καὶ μ' ἓνα πείραμα τεράστιας κλίμακας.

Ἡ χριστιανικὴ ἀγωγή μᾶς ἔκανε νὰ θεωροῦμε πηγὴ τῆς θρησκευτικότητος τὴν πίστη στὸ Ἵπερπέραν, στὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ζωῆς (τῆς μόνης ἀληθινῆς) πέρα ἀπὸ τὸν τάφο. Μιᾶς ζωῆς ποὺ γὰ νὰ τὴν κερδίσει ὁ ἄνθρωπος θυσιάζει τὰ ἐγκόσμια, καὶ μαζὶ μὲ τὰ ἀγαθὰ καταφρονεῖ καὶ τὰ δεινὰ τῆς. Ὅμως ἡ πίστη αὐτὴ εἶναι μιὰ παραλλαγὴ τῆς Θρησκείας ποὺ μᾶς τὴν ἔκανε οἰκεία ὁ Χριστιανισμός, ὄχι ἡ ἴδια ἢ οὐσία τῆς Θρησκείας. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴν ὑπάρχει καὶ μιὰ γνήσια θρησκευτικὴ ποὺ μολαταῦτα τὴν ἐνδεχόμενη ὑπαρξὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τὴ θεωρεῖ ἴσκιό τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς ἀσήμαντο καὶ ἀνάξιο λόγου (ὅπως λέγει ὁ ὁμηρικὸς Ἀχιλλέας), ἢ ποὺ πιστεύει στὴν πέρα ἀπὸ τὸν τάφο ἐπιβίωση, ἀλλὰ τὴ ζωὴν «ἐκείνη» τὴ φαντάζεται συνέχεια καὶ ἐπέκταση «αὐτῆς» ἐδῶ (εἶναι ἢ πίστη τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων) καὶ ἂν τὴ λογαριάζει πιὸ πολὺ καὶ διαρκῶς τὴ νοιάζεται, εἶναι γιὰτὶ «ἐκείνη» δὲν τελειώνει γρήγορα ὅπως «αὐτὴ» ἐδῶ. Μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς γὰ μὴ μεταθέτει τὸ κέντρο τῆς ὑπαρξῆς του στὸ ἐπέκεινα καὶ πάλι γὰ εἶναι βαθιὰ θρησκευτικὸς. Ὅπως πάλι μπορεῖ γὰ ταυτίζει τὸ Ἀπόλυτο ὄχι μὲ τὴν αἰώνια ζωὴ, ἀλλὰ μὲ

τήν τέλεια ἀνυπαρξία (Βουδισμός) καί ὅμως νά εἶναι πλημυρισμένος ἀπό θρησκευτικότητα.

Μέ διάφορους τρόπους δίνει τήν ἰσοροπία στήν κλονιζόμενη ψυχή του ὁ ἄνθρωπος: ἢ τήν ἀγκιστρώνει καλᾶ σέ τούτη τή ζωή καί λατρεύει τὰ ἀγαθά της (σάν τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες τῶν κλασικῶν χρόνων): ἢ τήν ἠσυχάζει μέ τήν ἐλπίδα ὅτι αὐτή ἢ ζωή δέν πρόκειται νά τελειώσει μέ τὸ θάνατο· ἢ στρέφει τὰ μάτια της πρὸς τὸν ἄλλο κόσμο, γιὰ ν' ἀδιαφορήσει ἀπέναντι στίς θύελλες καί στοὺς καημοὺς αὐτοῦ ἐδῶ· ἢ τέλος τήν κάνει ν' ἀγαπήσει μέ πάθος τὸν ὀριστικό, τὸν τελειωτικό θάνατο μέ τήν προσδοκία ὅτι αὐτὸ μαζί μέ τήν ἐκμηδένιση θά τῆς χαρίσει καί τή λύτρωση. (Αὐτοὶ εἶναι οἱ κυριότεροι, ὄχι οἱ μόνοι τρόποι «ἰσοροπίας»).

Τὸ θεῖο ἢ ἡ θεότητα εἶναι οὐσιαστικὴ ἔννοια μέσα στὸ περιεχόμενο τῆς Θρησκείας. Ἀλλὰ καί ἐδῶ ἱστορικὰ παρουσιάζονται πολλές παραλλαγές. Τὸ θεῖο ἀντιπροσωπεύεται ἄλλοτε ἀπὸ πλῆθος καί ποικιλίαν ἀπρόσωπων δυνάμεων, σκοτεινῶν καί ἀκαθόριστων, ἄλλοτε ἀπὸ πολλοὺς περισσότερο ἢ λιγότερο προσωπικοὺς θεοὺς, χωρὶς ἱεραρχικὴ κλιμάκωση ἢ καί κάτω ἀπὸ τήν ἡγεσία ἑνὸς ἢ περισσότερων κορυφαίων, ἄλλοτε ἀπὸ ἓνα καί μόνο θεό, ἄλλοτε πάλι ἀπὸ δλόκληρο τὸ σύμπαν — τὸ θεῖο δηλ. ἐδῶ διαχέεται μέσα στὸν κόσμο καί ἀποτελεῖ τήν οὐσία του: θεὸς γίνεται τὸ Ἐν καί Πᾶν. Ὁ Μύθος καί ὁ Λόγος δοκίμασαν καί δοκιμάζουν κάθε τόσο νά δώσουν κάποιο περιεχόμενο καί ν' ἀποσαφηνίσουν αὐτὲς τὶς πολυποίκιλες παραστάσεις καί ἔννοιες τοῦ θείου.

Στὸ βάθος ὅμως ὄλων τούτων τῶν ἰδεῶν ὑπάρχει, καθὼς πολὺ ὀρθᾶ διέγινωσεν ὁ Schleiermacher, ἓνα συναίσθημα: τὸ συναίσθημα τῆς ἐξάρτησης. Ὁ θρησκός ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του κρεμάμενον ἀπὸ ἐνυπάρχουσες μέσα στὸν κόσμο ἢ ὑπερβαίνουσες τὰ ὄριά του δυνάμεις ποὺ κατὰ τὶς ἀνεξιχνίαστες βουλές τους ἀποφασίζουν ὀριστικὰ γιὰ τήν τύχη του. Σ' αὐτὴ λοιπὸν τῇ διάθεσιν πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ὁ ἐσώτερος πυρήνας τῆς θρησκευτικότητος.

Είναι μια διάθεση «μαγική»: ρίγος μυστηρίου και πίστη στο θαύμα.

Όπου συναντούμε τήν άμεση βεβαιότητα ότι ο κόσμος είναι γεμάτος από μυστήριο και τή ζωή του ανθρώπου τήν άγκαλιάζει από παντού το θαύμα: ότι ο νοῦς είναι ἀνήμπορος γὰ προσπελάσει αὐτό τὸ μυστήριο και γὰ ἐξηγήσει αὐτό τὸ θαῦμα: ότι ὁ ἄνθρωπος οὔτε στή γνώση οὔτε στήν πράξη μπορεί γὰ στηριχθεῖ στὸν ἑαυτό του, γιατί φέρεται ἀπὸ δυνάμεις και βουλές πού τὸν ἐξουσιάζουν: ότι με κάποιο τρόπο πρέπει γὰ συνεννοηθεῖ μαζί τους (γὰ τὶς μιμηθεῖ και γὰ τὶς λατρέψει, γὰ πεισθεῖ στίς ἀποκαλύψεις τους και γὰ τηρήσει τὶς ἐντολές τους, γ' ἀποφύγει τήν ὀργή και τή δυσμένειά τους κ.τ.λ.) γὰ γὰ φτάσει στήν ἀλήθεια, στήν ἀρετή και στήν εὐτυχία: ότι λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος είναι ἓνα ἀπλὸ ἐξάρτημα και ὄχι ὄν αὐτοδύναμο και αὐθυπόστατο — ἐκεῖ μπορούμε γὰ εἰποῦμε ότι ὑπάρχει θρησκευτικότητα.

Ὁ νεοευρωπαϊκὸς πολιτισμὸς, ὅπως διαμορφώνεται σιγά-σιγά και ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ Μεσαίωνα, είναι μιὰ τιτανικὴ προσπάθεια γ' ἀπογυμνωθεῖ ὁ κόσμος και ἡ ζωή ἀπὸ τή μαγεία τους. Ἐπειτ' ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα ἀρχίζει γὰ προετοιμάζεται αὐτὴ ἡ βαθειὰ μεταβολή. Ἡ διάθεση σχηματίζεται στοὺς χρόνους τῆς Ἀναγέννησης και τοῦ Οὐμανισμοῦ με τή στροφή πρὸς μιὰ σφαῖρα στοχασμοῦ και αἰσθήματος διαφορετικὴν ἀπὸ τὸ Χριστιανισμό. Ἀλλὰ τ' ἀποτελέσματα τῆς μεταβολῆς σημειώνονται καθαρά πιά κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα. Ἐνα νέο πνεῦμα και ἓνα νέο ἦθος, ἓνας νέος τύπος ἀνθρώπου δημιουργεῖται στήν Εὐρώπη με χαρακτηριστικὰ διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἀποτελοῦν τή φυσιογνωμία τοῦ μεσαιωνικοῦ Εὐρωπαίου.

Ὁ νέος αὐτὸς ἄνθρωπος ἀρνήθηκε και εἰρωνεύθηκε τὸ μυστήριο και τὸ θαῦμα. Διέλυσε τή μαγεία τοῦ φυσικοῦ και τοῦ ἠθικοῦ κόσμου. Τσάκισε τὰ θρησκευτικὰ ὑποστυλώματα τῆς ἀτομικῆς και συλλογικῆς ζωῆς. Ἐζήτησε στή θεωρία, στήν ἠθικὴ πράξη, στήν τέχνη, στήν οἰκονομία, στήν πολιτικὴ γὰ στηριχθεῖ ἀποκλειστικὰ στὸν ἑαυτό του, στὸ λογικὸ στὸ αἰσθημα και στίς ὁρμές του. — Με αὐτὴ τήν προμη-

θεικήν ἀνταρσία ὁ ἄνθρωπος ἔγινε ἀσφαλῶς σοφώτερος στίς πραγματοποιήσεις του ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Ἐγινε ὁμως καὶ εὐτυχέστερος; Κατόρθωσε νὰ ὀργανώσει τὴν κοινωνική του ζωὴ καθὼς καὶ τὴ συμβίωση τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων ἀπάνω στὸν πλανήτη μας μὲ περισσότερη εὐστάθεια, μὲ τάξη ποὺ νὰ ἐγγυᾶται τὴν ἡσυχία καὶ τὴν προκοπὴ τοῦ συνόλου; Τρεῖς αἰῶνες πέρασαν ἀπὸ τότε — καὶ φτάσαμε κι' ὅλας στὸ χεῖλος τῆς ἀβύσσου...

Ἀξίζει γὰρ σημειωθεῖ ὅτι μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες μερικὰ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητα πνεύματα ἔνωσαν τοὺς κινδύνους ποὺ ἐγκυμονοῦσεν ἡ νέα κατάσταση κι' ἀντέδρασαν στὸ γενικὸ ρεῦμα. Τὸν 17ο αἰῶνα ὑψώνεται λαμπρὴ καὶ τραγικὴ ἡ μορφή τοῦ Pascal ποὺ ἀντιθέτει στὴν παγερὴ λογικὴ τοῦ « γεωμετρικοῦ πνεύματος » τὴ ζεστὴ λογικὴ τῆς παλλόμενης καρδιάς. Ἡ ἀνάγκη τῆς « θρησκευτικῆς » μεταφυσικῆς γίνεται αἰσθητὴ καὶ μέσα σ' αὐτὸν ἀκόμη τὸν 19ο αἰῶνα, στὴν ἐποχὴ τοῦ καθαροῦ Ἐπιστημονισμοῦ. Ὁ Schopenhauer ἀντλεῖ ἀπὸ τίς πλούσιες πηγές τῆς ἀσιατικῆς θρησκευτικότητας καὶ μὲ τὸν Ἰνδικὸ μῦθο τῆς Μάγια καθὼς καὶ μὲ τὴν ἄλλη σοφία τῶν Οὐπανισάντ προσπαθεῖ νὰ μεταδώσει στοὺς συγχρόνους του τὸ δέος τοῦ μυστηρίου τοῦ Εἶναι. Στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μας ὁ Henri Bergson μὲ τὴν ἀντιρασιοναλιστικὴ φιλοσοφία του ἀνασταίνει τὸν πλωτίνειο μυστικισμό. Μὲ τὴ διαίσθηση ἀγωνίζεται γὰρ συλλάβει τὸ ρυθμὸ τῆς « δημιουργικῆς ἐξέλιξης » τοῦ Παντός, καὶ στὴ θέση τῆς « κλειστῆς » Ἠθικῆς τοῦ Ὁφελιμισμοῦ τοποθετεῖ τὴν « ἀνοιχτὴ » Ἠθικὴ τῆς καθολικῆς ἀγάπης ποὺ παίρνει τὸ κῦρος της ἀπὸ μιὰ βαθειὰ θρησκευτικὴ συγκίνηση.

Ἐνα ρίγος μυστηρίου, τὸ δέος τοῦ θαύματος ἀρχίζει νὰ γίνεται αἰσθητὸ καὶ σὲ μερικοὺς ἀκόμη θεωρητικοὺς τῆς νέας Φυσικῆς Ἐπιστήμης. Ὁ κλονισμὸς ποὺ ἔφεραν ἡ ἀνατροπὴ τῆς κλασικῆς Φυσικῆς, ἀνοιξε σὲ πολλοὺς τὴ βαθειὰ φλέβα τῆς θρησκευτικότητας, κ' ἐνῶ πρὶν θὰ γινότανε καταγέλαστος ὁ φυσικὸς ἢ ὁ μαθηματικὸς ποὺ θὰ ἔκανε ἀπλῶς ὑπαινιγμὸ ὅτι ὑπάρχουν λόγοι ὑπερβατικοὶ καὶ νόμοι ποὺ ἐνεργοῦν μὲ διάφορον τρόπο ἀπὸ περίπτωσιν

σὲ περίπτωση, γιατί τοῦτο θὰ θύμιζε τὸ Θεὸ καὶ τὰ θαύ-
ματά του, σήμερα δὲν λείπουν παραδείγματα σοφῶν ποῦ
τολμοῦν νὰ προβαίνουν σὲ τέτοιες ὁμολογίες.

Τέλος καὶ σὲ πολλές ἐκδηλώσεις τῆς μοντέρνας Τέχνης
ἓνα ὀξύ βλέμμα μπορεῖ νὰ διακρίνει κάποιο «μαγικό»
χαρακτήρα. Αὐτὲς οἱ ἀναζητήσεις μαρτυροῦν τὴν ἀναγνώ-
ριση ἑνὸς κενοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ δίψα ἢ ἀδειασμένη ψυχὴ νὰ
γεμίσει ἀπὸ κάτι ποῦ νὰ μὴν εἶναι ἀποκλειστικά καὶ ἐπι-
πόλαια αἰσθητικό, ἀλλὰ τέτοιο ποῦ ν' ἀγκαλιάζει ὀλόκληρη
τὴν ὕπαρξιν καὶ ν' ἀποτελεῖ τὴν ἔσχατη δικαίωσή της. Ἀπὸ
κάτι λοιπὸν δαιμονικὸ ἢ θεῖο.

Ὅστε σημειώθηκαν καὶ σημειώνονται ἀντιστάσεις
στὴν γενικὴ ροπὴ ποῦ ὀδηγεῖ ἐδῶ καὶ τρεῖς αἰῶνες τὴν
πνευματικὴν ἡγεσίαν τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν ὀλοσχερῆ ἐπι-
κράτηση τοῦ ἀντιμαγικοῦ, τοῦ ἀντιθρησκευτικοῦ πνεύματος,
πρὸς τὴν ἄρνηση καὶ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ μυστηρίου καὶ
τοῦ θαύματος. Τὸ ρεῦμα ὅμως δὲν ἀνακόπηκε ἀπ' αὐτὲς τὶς
ἀπομονωμένες δοκιμὲς ἀνασχηματισμοῦ τῆς πνευματικῆς
σκηνοθεσίας ἢ ἀπὸ κάποιες ἀδύνατες κραυγὲς ἀπελπισίας
ποῦ ἀκούγονται ἐδῶ κ' ἐκεῖ. Ὑπάρχουν ἄλλωστε καὶ οἱ
στυγνοὶ θεωρητικοὶ ποῦ διακηρύττουν ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν
ν' ἀνακοπεῖ. Ὅτι ὁ βράχος ἔχει ξεθεμελιωθεῖ καὶ ἓνας
δρόμος τοῦ μένει ἀνοιχτός: νὰ κατρακυλήσει μὲ ὀρμὴ ἀπὸ
τὴν κορυφὴ πρὸς τὸ βάραθρο.

Μέσα στὸν πανικὸ μερικοὶ σκέφθηκαν τὴν ἀτομικὴ τους
μόνο σωτηρία. Πολλοὶ εὐαίσθητοι ἄνθρωποι τοῦ ἐσωτερικά
ρημαγμένου πνεύματος ζητοῦν καταφύγιο στὴν Ἐκκλησία.
Ἀπαρνιοῦνται τὸν καιρὸ τους καὶ ἀγωνίζονται νὰ ξαναζων-
τανέψουν τὸ δόγμα μὲ τὴν ἀπόγνωσή τους. Παραδείγματα
ὁ Paul Claudel καὶ ὁ Thomas Eliot. Βρῆκαν τάχα τὴ λύ-
τρωση ποῦ διψοῦν; Ἀπὸ τὴν περηφάνεια τους δύσκολα
θ' ἀποσπάσομε μιὰν ἀπερίφραστη ὁμολογία.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Σ' εποχές μεταβατικές και κρίσιμες σάν τή δική μας, ὅπου ἕνας πολιτισμός αἰώνων ταλαντεύεται και κανείς δέν ξέρει, ἂν πρόκειται γά βρεῖ μιὰ νέα θέση και γά ἰσοροπήσει, ἢ ἂν θά σωριαστεῖ χάμω ὀριστικᾶ και ἀνεπανόρθωτα· σέ καιρούς), ὅπου τὸ κεκτημένο ἔπαψε γά μᾶς ἰκανοποιεῖ και τὸ νέο ἀκόμη δέν ἀνακαλύφθηκε (και τέτοιοι εἶναι οἱ καιροί μας), οἱ ἄνθρωποι οἱ στοχαστικοὶ ἔχουν ἕνα θλιβερό ἀλλὰ μεγάλο προνόμιο: μποροῦν γά ἐννοήσουν και γά ἐκτιμήσουν καλύτερα μερικὰ φαινόμενα, ἀκριβῶς γιατί ἔπαψαν γά τοὺς εἶναι τόσοσ οἰκεία και φυσικά και αὐτονόητα, κ' ἔτσι τὰ βλέπουν ψύχραιμα και μὲ τήν πρέπουσαν ἀντικειμενικότητα.

"Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐκτιμᾶ κανείς σωστά μόνον ὅ,τι ἔχασε ἢ ἐκεῖνο πού κινδυνεύει γά χάσει, σήμερα πού εἴμαστε τόσο λίγο χριστιανοί, και στήν ἀτομική και στή συλλογική μας ζωή, μποροῦμε, νομίζω, γά ἐννοήσομε και γά ἀποτιμήσομε μὲ μέτρα μεγαλύτερης ἀκρίβειας τήν ἱστορική σημασία ἐνὸς θρησκευτικοῦ κινήματος σάν τὸ χριστιανικό, πού ἐδῶ και χίλια ἐνιακόσια χρόνια ἄρχισε γά διαμορφώνει ἕνα νέο τύπο μεσογειακοῦ στήν ἀρχή, εὐρωπαϊκοῦ κατόπι και τέλος οἰκουμενικοῦ σχεδόν ἀνθρώπου. "Ἄς προσπαθήσομε γά ἐξηγήσομε αὐτὸ τὸ νόημα συνοπτικά.

Μὲ τή διάχυσή τους στίς χῶρες τῆς Κωντινῆς Ἀνατολῆς και τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τριγύρω ἀπὸ τή Μεσόγειο, μὲ τήν πρόσμειξή τους μὲ πολλοὺς και διάφορους λαοὺς και προ-

λιτισμούς, όπου πρόσφεραν αλλά και δέχτηκαν ξένους τρόπους ζωής και σκέψης, οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι άρχισαν να χάνουν την πνευματική πυκνότητα και ιδιοσυστασία τους, ν' αποξενώνονται από τις πηγές της δικής τους θρησκευτικότητας και να φέρονται προς την ήθικη και πολιτική αποσύνθεση. Οί Αλεξανδρινοί χρόνοι για τον Έλληνισμό και οί χρόνοι της Αυτοκρατορίας για τή Ρώμη υπήρξαν εποχή μεγάλης κρίσης έσωτερικής. Ένας κόσμος μέ λαμπρό παρελθόν πήγαινε γοργά προς τή θρησκευτική αποστέγνωση, τή θεωρητική και καλλιτεχνική αποτελμάτωση, προς τήν ήθικη και υλικήν εξάρθρωση. Αλλά τὰ χρόνια εκείνα ήρθε ν' ανακόψει τὸ δρόμο προς τήν εκδαρβάρωση ένα θερμό κύμα θρησκευτικότητας, ὁ Χριστιανισμός. Αναπήδησε μέσ' από τὸν πόνο και τις λαχτάρες ενός βασανισμένου μικροῦ λαοῦ ποὺ μέ δυσκολία κρατιότανε άρπαγμένος από μιὰ γλώσσα γῆς ανάμεσα σὲ Ἀφρικὴ και Ἀσία, πίστευε φανατικά στὸ θεό του, τὸν ένα και ἀληθινό, και διψοῦσε για δικαιοσύνη.

Ἡ πρισματική ἀνάλυση τοῦ χριστιανικοῦ ἔπους μέ τοὺς φακοὺς τῆς ἐθνολογικῆς και τῆς θρησκευτολογικῆς ἔρευνας κατόρθωσε νὰ δείξει ὅτι κατὰ τὰ συστατικά του στοιχεῖα, ἀκόμη και σάν προσωπική «ἱστορία», τὸ μήνυμα τοῦτο δὲν ἦταν καινούργιο και πρωτάκουστο για τήν ἀνθρωπότητα. Πανάρχαια σύμβολα και θέματα, γνώριμα ἀπὸ τοὺς μύθους και τις παραδόσεις τῆς ἀσιατικῆς και τῆς ἀφρικανικῆς ἀκόμη θρησκευτικότητας, ἀπὸ μικρασιατικά «μυστήρια» και θεῶν λατρεῖες, ξαναγύριζαν και μέσ' ἀπὸ τὸ «λόγο τοῦ Σταυροῦ» ξαναχτυποῦσαν πάλι στήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου ζητώντας ν' ἀνανεωθοῦν και νὰ ξαναζήσουν μέσα στις ἐλπίδες του.

Ἀλλά τί σημασία ἔχει ἡ ἱστορική προέλευση τῶν στοιχείων σὲ τέτοιες περιπτώσεις; Τῆ μουσική φράση δὲν τήν ἀποτελοῦν οἱ τόνοι, οὔτε ὅλοι μαζί, οὔτε χωριστά ὁ καθένας—ψυχὴ τῆς εἶναι τὸ μελωδικὸ χρῶμα και ὁ ρυθμός. Και αὐτὰ ἦσαν πραγματικά πρωτότυπα μέσα στή νέα θρησκευτική συγκίνηση, ποὺ τὰ χρόνια εκείνα ἔφερε, δῶρο πολύτιμο σ' ἕναν κουρασμένο και ἑτερόκλητο κόσμο, ὁ Χριστιανισμός.

σμός. Ήταν ένα νέο ριγος μυστηρίου, τὸ δέος ἑνὸς νέου θαύματος, μιὰ ζεστή πνοή, ἕνα κήρυγμα φλογερὸ ἀγάπης. Πίστη ἀπλή ταπεινῶν ἀνθρώπων, φτωχῶν μέσα στοὺς θησαυροὺς τῆς καρδιάς καὶ στή σοφία τους μωρῶν, ποὺ θὰ ἔμενε, ὅπως ἦταν στήν ἀρχή, ἕνας μικρὸς καημός, ἢ μέθη μιᾶς παρηγοριάς, ἢ ἔξαψη ἑνὸς ἱεροῦ ἀλλὰ τυφλοῦ φανατισμοῦ, ἀν δὲν εἶχε τὴν τύχη νὰ πέσει ἀπάνω σ' ἕνα κόσμο διαποτισμένον ἀπὸ τὸ ἐλλήνικὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα τοῦτο ποὺ τὴν καταφρόνησε στήν ἀρχή σὰν κάτι σκοτεινὸ, ξένο πρὸς τὴν οὐσία του καὶ βάρβαρο, ὕστερα τὴν ἀγκάλιασε, τὴν ἔθρεψε, τῆς χάρισε τὸ φῶς καὶ τὴ σοφία του καὶ τὴν ὕψωσε στήν περιωπὴ μιᾶς νέας Θρησκείας ποὺ ἐρχότανε νὰ δώσει καινούργια στηρίγματα στή σκέψη καὶ στή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Αὐτὸ δὲν ἔγινε εὐκόλα, οὔτε ὁμαλά. Οἱ πρῶτοι αἰῶνες τῆς χρονολογίας μας εἶναι γεμάτοι ἀπὸ ρήξεις καὶ ἀπὸ σύγχυση ἰδεῶν, αἰσθημάτων καὶ προθέσεων. Ἀνάμεσα σὲ πολύμορφες καὶ πολυώνυμες αἱρέσεις ὁ λόγος τοῦ Εὐαγγελίου ἀγωνίζεται νὰ συλλάβει τὸ νόημά του, νὰ τὸ στερεώσῃ καὶ νὰ τὸ ἀποσαφηνίσῃ. Σύμβολα, ἔννοιες καὶ συγκινήσεις παλαιότερες, μὲ ρίζες ψυχικὲς καὶ ἱστορικὲς βαθύτερες, συμφασμένες μὲ πάθη, ἐγωισμούς, συμφέροντα, πολιτικὲς καταστάσεις, προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν τὸ ἔδαφος ποὺ χάνουν, ν' ἀφομοιώσουν τὸ νέο θρησκευτικὸ μήνυμα, νὰ τὸ κερδίσουν μὲ τὸ μέρος τους καὶ νὰ ἐπιζήσουν μὲ τοὺς χυμούς του. Καὶ οἱ ζυμώσεις γίνονται μέσα σ' ἕνα κόσμο φυλετικὰ ἀνακατωμένο, χωρὶς συμπαγῆ ψυχικὴ καὶ ἐθνικὴν ἐνότητα, σὲ κόσμο ποὺ μιλεῖ περίπου τὴν ἴδια γλῶσσα, ἀλλὰ δὲν ἐννοεῖ οὔτε αἰσθάνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Γιὰ ἕνα διάστημα τὰ ρήγματα πᾶνε νὰ γίνουν μεγάλα, τὰ χάσματα φαίνονται πὼς δὲν μποροῦν νὰ γεφυρωθοῦν, ἢ νέα πίστη ἀπελπίζεται ὅτι θὰ βρεῖ μέσα στὸ πλῆθος τῶν ἐρμηνειῶν τὴν πληρότητα καὶ τὴν ἐνότητά της. Ἀλλὰ ὁ σπόρος εἶναι δυνατός, ἔχει ζωὴ μέσα του καὶ ἀντέχει στὶς κακοτυχίες. Ἐπὶ τέλους ἔρχεται ἡ κρυστάλλωση, ὁ λόγος τοῦ Εὐαγγελίου κωδικοποιεῖται δογματικά, ἢ λατρεία ὀργανώνεται, ἕνας νέος τύπος μεσογειακοῦ καὶ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου.

που διαμορφώνεται, με τὸ δικό του πνεῦμα καὶ τὸ δικό του ἦθος: ὁ Χριστιανός, ποὺ ξέρεει νὰ ξεχωρίζει τὸν ἑαυτό του, τὴν σκέψη, τὴν ἀρετὴ, τὴν εὐαισθησία του καὶ ἀπέναντι στὸν «Ἑβραῖο» καὶ ἀπέναντι στὸν «Ἕλληνα», καὶ μπορεῖ νὰ κρατεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα χέρι τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο χέρι τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, χωρὶς νὰ φοβᾶται τὴν ἀλλοίωση τῆς πίστεως του καὶ χωρὶς νὰ μισεῖ τοὺς παιδαγωγούς του.

Ὁ Χριστιανισμὸς χάρισε στὴν Εὐρώπη, μετὰ τὴν προεκτάσει τῆς πρὸς Νότο καὶ Ἀνατολὰς, τὴν ἐνότητα ἐνὸς πολιτισμοῦ ποὺ μ' ἔλες τὶς κατὰ τόπους διαφορὰς, φυλετικὰς, πολιτικὰς, ἀκόμη καὶ δογματικὰς (Ὁρθοδοξία καὶ Μονοφυσитισμὸς, Καθολικισμὸς καὶ Προτεσταντισμὸς), διατηρήθηκε μετὰ ἀρκετὴν ἐσωτερικὴν εὐστάθεια πάνω ἀπὸ δέκα αἰῶνες.

Αὐτὸν τὸ «Μεσαίωνα», ὅπως τὸν ὀνομάζομε, στὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση, ἡ Ἱστορία ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ θετικισμὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα, τὸν παρεξήγησε καὶ τὸν κατασυκοφάντησε. Μέσα στὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν ἦταν βέβαια ἅγιος ὁ ἄνθρωπος, οὔτε ἔπλεε στὴ μακαριότητα. Εἶχε τὶς πλάνες καὶ τὶς κακίαις του καὶ συχνὰ ἔζησε μέσα σὲ σκληροὺς πολέμους καὶ μαύρη δυστυχία. Ἡ μεγαλύτερη ταραχὴ του αἰτίαν εἶχε τὶς μαζικὰς μετακινήσεις ὀλόκληρων λαῶν, ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ πρὸς τὴ Δύση, ἀπὸ τὸ Βορρᾶ πρὸς τὸ Νότο. Τότε κεντήθηκε μέσα σ' αἷμα καὶ πόνο ὁ πολιτικὸς χάρτης τῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως, ὅταν κόπαζε ἡ θύελλα, ἡ ζωὴ ξανάβρισκε πολὺ εὐκολὰ τὸν ὀμαλὸ ρυθμὸ τῆς, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶχεν ἐσωτερικὴν εὐστάθεια καὶ στεκότανε στερεὰ στὰ πόδια του. Ὅπως ἦταν πειθαρχημένη μετὰ τάξην μέσα στὰ πλαίσιά της ἡ κοινωνία του, ἡ ὀμαδική του ὕπαρξις, ἔτσι ἦταν ὀργανωμένος καὶ νοικοκυρεμένος καὶ ὁ ἐσωτερικὸς του κόσμος. Ἡ θρησκευτικότητά του ἤξερε νὰ ἀδελφώνει: καὶ νὰ ἐναρμονίζει τὶς σκέψεις, τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς προθέσεις του. Κάτω ἀπὸ τὸν προστατευτικὸ τῆς ἰσχυρῆς ἢ θεωρητικῆς συνείδησις ἠσύχαζε στὴ βεβαιότητά της, ἢ ἠθικὴ συνείδησις εἶχε διατυπώσει τὸ νόμον τῆς ἀρετῆς, ἢ

Τέχνη εύλαβητικά άνώδυμη δούλευε με γνώση και πίστη τις μορφές και τους ρυθμούς της.

Ο άνθρωπος είχε βρει επί τέλους ένα τρόπο να ισοροπεί και να κρατεί ένωμένη την ψυχή του. Και μπορούσε ν' αντιμετωπίζει με κάποιο χαμόγελο ακόμη κι' αυτή τη συμφορά του. Ένωθε καλά πώς ήταν μικρός και άσήμαντος, αλλά όχι και μόνος. Τυλιγμένος στο μυστήριό του Κάποιος παράστανε, του έδινε θάρρος, και το θαύμα μπορούσε πάντα να γίνει, αν όχι σε τούτη τη ζωή, τουλάχιστο στην άλλη. Το κακό και ή δυστυχία, για το αίσθημά του, ήταν μια έκτροπή από τον «κανόνα». Επομένως ο «κανόνας» υπήρχε και έπρεπε με όλες τις δυσκολίες, που είχε να υπερνικήσει ή τήρησή του, να επιβληθεί. Αν έσημειώθηκαν και σημειώνοντα: ακόμη άστοχίες, ή έλπίδα δέν άφηνε την άμφισβολία να νεκρώσει την προσπάθεια. Και ήσυχος ξανάρχιζε ο καθένας το σκληρόν άγώνα τής ήμέρας. Ήταν μικρή αυτή ή ευδαιμονία;

Τώρα που την έχασαμε ή κινδυνεύουμε να τη χάσομε, μπορούμε μελαγχολικοί να εκτιμήσομε την άξία της.

